

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Мова мастацкіх твораў

“ЖЫЦЦЁ – ІМКЛІВАЯ, БЯСКОНЦАЯ ДАРОГА”

МЕТАФАРА ДАРОГІ Ў БЕЛАРУСКІМ МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

Важнае месца ў светаўспрыманні і светаразуменні беларусаў займае канцэпт *дарога*, які шырока выкарыстоўваецца ў мастацкіх і публіцыстычных творах, фальклоры, царкоўнай кніжнасці, выяўленчым мастацтве, жывапісе, музыцы, кіно і г. д. Вобраз дарогі лічыцца архетыповым, бо менавіта дарога суправаджае чалавека на працягу многіх тысячагоддзяў і выражае асноўную экзістэнцыйную сутнасць: асэнсаванне пачатку і канца дарогі, яе працягласці, шматлікіх адгалінаванняў, скрыжаванняў і сувязяў з маленькімі і вялікімі дарогамі. У беларускай літаратурнай мове слова *дарога* ўжываецца ў 5 значэннях: 1) ‘прыстасаваная для язды і хадзьбы паласа зямлі, якая злучае асобныя пункты мясцовасці’; 2) ‘працягласць шляху, адлегласць, якую трэба праехаць або прайсці’; 3) ‘месца для праходу, праезду’ // ‘доступ куды-н.’; 4) ‘падарожжа, паход, паездка’; 5) ‘напрамак руху’ // ‘накіраванасць, род дзейнасці’. У кожным з гэтых значэнняў яскрава праглядаецца семы ‘рух’, ‘рухомасць’, ‘перамяшчэнне’, ‘падарожжа’, ‘хуткасць’, ‘развіццё’.

Канцэпт дарогі адлюстроўвае важны фрагмент нацыянальнай кардынальнасці свету, нязменна і адчувальна прысутнічае ў калектыўнай нацыянальнай свядомасці. Акрамя выражэння пэўнага руху, перамяшчэння, у структуру канцэпту ўключаюцца паняцці, вобразы, сімвалы, звязаныя з ідэяй жыццёвага шляху чалавека. Экзістэнцыйная сімволіка дарогі прысутнічае практычна ў кожнай культуры ў якасці базавага ўніверсальнага элемента. Дарога – гэта перш за ўсё сакраментальны знак жыцця, жыццёвы шлях чалавека: *Дарог замнога. Але ж жыццё само – і ёсць дарога* (К. Камейша); *Ды не клянціце вы свае дарогі. Жыццё пакуль што правільна цячэ* (М. Дукса); *Нашыя дарогі разыйшліся на мяжы сумлення і маны* (С. Грахоўскі); *Не верце, калі хто скажа, што хоць адна дарога ў жыцці лёгкая* (І. Шамякін); *Я на ўсё жыццё абраў дарогу, на якой калючак больш, чым руж* (А. Куляшоў).

У сэнсавай структуры субстантыва *дарога* і яго вытворных дэрыватаў вылучаюцца асобныя

перыяды экзістэнцыйнасці, яе пэўныя колькасныя і якасныя паказчыкі.

Пачатак жыццёвай дарогі: *З ім Сноўдала пазнаёміўся на пачатку сваёй дарогі* (В. Казько); *А напачатку далёкі санец, а напачатку дарога бясконца* (Р. Брадуцін).

Сталасць жыцця: *І чым сталеі мая дарога, тым вобраз мілы тэой далей* (В. Вярба); *З вышыні пройдзеных дарог успаміны пра юнацкія захапленні робяцца больш трывалымі і выразнымі* (К. Пярэнь).

Зацягненне жыццёвага шляху: *І вось ужо канчаецца дарога, сплылі, як здані, і мае гады* (С. Грахоўскі); *Пройдзена табой жыцця дарога* (В. Шніп).

Хуткапыннасць, імклівасць жыцця: *Жыццё – імклівая, бясконца дарога* (М. Пазнякоў); *З нас кожны часовы праходзіць на дрогках дарозе жыцця* (З. Марозаў).

Шырыня, размах жыццёвай плыні: *О, якое ішчасце ісці па вялікай жыццёвай дарозе* (Е. Лось); *Дарогаю шырокаю мы выходзілі ў жыццё* (Н. Гілевіч); *Нас вабіць і горне, і туліць дарога-разгон* (Я. Колас).

Цяжкасць, суровасць жыцця: *Табе накіравана суровая жыццёвая дарога* (І. Навуменка); *Яе выпадкова сустрэў на сваёй цяжкім дарозе, на самым дне тагачаснага жыцця* (В. Шыдлоўскі).

Разуменне дарогі як матэрыялізацыі пэўных прасторавых і кірункавых каардынатаў паслужыла асновай для ўтварэння наступных другасных метафарычных намінацый.

Напрамак, род дзейнасці: *Перш чым выбраць сяброў, чалавек выбірае дарогу* (К. Камейша); *І вось, як у хуткім сне, нечакана прабегла дзяцінства, і кожнаму з іх прыйшоў час выбіраць далейшую дарогу жыцця* (У. Краўчанка); *Наша дарога – пэўная, яна вядзе да лепшага жыцця* (М. Зарэцкі).

Магчымасць, доступ куды-н.: *Перад намі адчынілася дарога ў вольнае ішчаслівае жыццё* (М. Машара); *Ні мне, ні твайму дзеду не было ходу ў навук, а табе ўсё дарогі адкрыты* (А. Пальчэўскі); *Нам дарогі ўсё адкрыты, наш прастор бясконцы* (Я. Колас); *Ідэя гэта прабівае і абавязкова праб’е сабе дарогу да кожнага сумленнага сэрца* (Н. Гілевіч).

Сродак дасягнення мэты: *Вучэнне – гэта дарога да ведаў* (Я. Курто); *А ты думаў як? У навуцы няма лёгкіх дарог* (У. Клімовіч).

Пра шырыню, невымернасць жыццёвага шляху, яго спрадвечнасць, няспыннасць і бясконцасць, пра пэўную наканаванасць лёсу, непрадказальнасць будучыні вядзецца размова ў “Новай зямлі” Якуба Коласа. Радкі твора, яго эмацыйная афарбоўка і глыбокая сэнсавая напоўненасць адлюстроўваюць не так жыццёвы шлях Міхала (пераезды, блуканні, пошукі), як светапоглядную пазіцыю аўтара, яго глыбокае разуменне сэнсу жыццёвай дарогі чалавека:

*Дарогі, вечныя дарогі!
Знаць, вам спрадвеку самі богі,
Калі красёнцы жыцця ткалі,
І вашы лёсы вызначалі,
Няма канца вам, ні супыну;
Вы жывы кожную хвіліну,
То задуменны, смутна строгі,
Як след захаванай трывогі,
То поўны чараў спадзявання,
То страхаў цёмнага знікання,
Калі душа свой лёс працуе
І ноч нябыту зацянуе...
Дарогі, цёмныя дарогі!
Вы так маўклівы, вы так строгі!
Хто вас аблічыць? Хто вас змерыць?
Хто вашы звівы ўсе праверыць?
Хто вашы ходы абшукае?
Бо ўсё сваю дарогу мае!*

У беларускай літаратурнай мове для выражэння жыццёвай дарогі таксама выкарыстоўваецца назоўнік *шлях*, у сэнсавай структуры якога вылучаюцца наступныя значэнні. Многія з якіх выступаюць у якасці сінонімаў да адпаведных значэнняў назоўніка *дарога*.

Жыццёвы лёс: *Раззімліся шляхі нечакана, што ў сне* (А. Астрэйка); *Ды жыццё развяло, павяло нас сваімі шляхамі няпростымі* (Т. Мушынская); *Здзівілася, што іхнія шляхі яшчэ раз перакрываўліся* (І. Грамовіч); *Прызнаюся, цяжкія-коўзкі і пакручасты быў мой шлях* (С. Грахоўскі).

Напрамак дзейнасці, развіцця каго-, чаго-н.: *Паэтычны шлях Кастуся Кірэенкі пачаўся ў родных мясцінах па-над Сожам, перад самай вайной* (М. Арочка); *Купала і Колас давалі ясны і выразны адказ на пытанне, якімі шляхамі павінна развівацца сучасная беларуская літаратура* (С. Майхровіч); *Ушануй сягоння памяць тых, што шлях прайшлі салдацкі* (М. Аўрамчык).

Доступ куды-н., магчымасць глыбей пранікнуць куды-н.: *Прафесар пачаў шукаць шляхі прымірэння з дачкой* (У. Шахавец); *Ён па сабе ведаў, які цяжкі шлях да вышэйшай асветы прастаму чалавеку* (М. Машара).

Да ўзуальных, замацаваных у літаратурнай мове, адносяцца “дарожныя” метафары-сімвалы *сцежка*, *сцяжына* (*сцяжынка*), *пуціна*, *пуцявіна*: *Столькі часу прайшло, разлучылі іх розныя жыццёвыя сцежкі* (Р. Мурашка); *За хвілінай хвіліна імкнецца, сцежка – ўсё карацей, карацей* (С. Грахоўскі); *На якойсьці вярсе і мая абарвецца сцяжына* (М. Рудкоўскі); *Прывяла мяне лёсу сцяжына зноў да Ясельды, роднай ракі* (У. Гетманчук); *Сонцу бачна сцяжынка любая, на якой з веку ў век мы ідзем* (П. Прыходзька); *Будзем ісці намі ўзятай пуцінай, мінаючы распачы дні і гады* (В. Маракоў); *Шмат яшчэ пуцявін мне прайсці: будуць радасці, будуць няўдачы* (А. Вольскі).

У значэнні ‘жыццёвы шлях’ у мастацкіх творах выкарыстоўваецца блізказначны і сінанімічны назоўнік *бальшак*, *каляя*, *каляіна*, *гасцінец*, якія лічацца азіянальнымі ў адносінах да літаратурнай мовы. Гэта ў пэўнай ступені пацвярджае думку пра тое, што словы з падобнай семантыкай маюць аднолькавы семантычны лёс – аналагічны кірунак семантычнага развіцця: *На бальшаках жыцця, крутых і звонкіх, нас сцэрагуць памылкі, як палонкі* (К. Цвірка); *На жыццёвых бальшаках падбіўся, ад густой пазёмкі пасівеў* (Г. Бураўкін); *Вось і гэты бальшак прамільгне, як і новы мой год высаконны* (Я. Янішчыц); *Якім ты ёсць і стаць якім гаповы, – хай светлай будзе лёсу каляя* (Н. Мацяш); *На складаных людскіх каляінах я шукаў цеплыні, дабраты* (Я. Міклашэўскі); *Жыццё – бы той гасцінец, на якім праходзім вярсту за вярстою* (С. Яновіч); *Жыццё – гасцінец, гады – як вёрсты, канец жыццёвы – то небаспад. Ідзеш наволі, што далей – болей тых вёрст жыццёвых цячэ назад* (А. Гарун).

Метафарычная мадэль “дарога – жыццё” даволі шырока выкарыстоўваецца ў мастацкім дыскурсе Якуба Коласа. Так, выраз “*сотні новых, шчаслівых дарог расцілае жыццё прад табою*” стаў афарызмам. Наступныя пранікнёныя коласаўскія радкі – своеасаблівае формула выражэння любові да роднага краю, бацькоўскай зямлі:

*Мой родны кут! Як ты мне мілы!...
Забыць цябе не маю сілы!
Не раз, утомлены дарогай,
Жыццём вясны мае убогай,
К табе я ў думках залятаю
І там душою спачываю.*

Родны кут – гэта наша Бацькаўшчына, наша мінуўшчына, сучаснасць і будучыня. Гэта Беларусь у прасторы і часе, наш беларускі Космас.

Трылогія “На ростанях” – самы буйны твор Якуба Коласа. Прачытаўшы яе назву, адразу можна ўявіць постаць вандроўніка, які стаіць на перакрываванні дарог і разважае, на якую з

іх ступіць, каб дайсці да мэты. Ростані для га-лоўнага героя трылогіі Лабановіча – гэта роздум пра жыццё, пошукі шляхоў да лепшай долі, змена месца жыхарства і адлучэнне ад людзей, якіх ён зведаў і ацаніў, перагляд прывычнага ладу жыцця, праверка сябе. У імя высакароднага служэння народу герой нязменна шукае правільную дарогу. І дзе ж яна? Пакуль што малады настаўнік не ведае. Ён толькі ўпэўнены, што яна ёсць: “Шмат на гэтай дарозе ям і калдобін, розных патырчак і злыдняў. Але калі ты чэсны і свядомы чалавек і перад табою паўстаюць цяжкасці, уразумей іх сваім розумам і адчай сэрцам, не бойся, не адступайся ад праўды і ніколі, ні пры якіх умовах, не пагаджайся з тымі, хто зневажае народ, чыніць здзекі. Не паддавайся ні на якія спакусы і абяцанні, накіраваныя на крыўду народа”.

Лучнасць розных выяў жыцця з тымі рэаліямі, якія суправаджаюць чалавека, з прыродным ландшафтам, у якім ён жыве, з тымі людзьмі, з якімі сустракаецца, напаўняе канцэпт дарогі глыбокім філасофскім светаадчуваннем. У многіх дыскурсах дарога ўспрымаецца ў непасрэднай сувязі з жытам, пра што сведчыць яскравы метафарычны вобраз, створаны Аляксеем Пысіным:

*Забыта многае ў жыцці,
З дарогі змецена і змыта.
Мне ў жыта хочацца ўвайсці,
Мне вечнасцю здаецца жыта.*

Эмацыйны, шчымлівы і да болю даран вобраз дарогі, зямлі бацькоў, малой радзімы ніколі не можа забыцца. І таму лірычны герой верша Алеся Письмянкова бяжыць баснож да вечнай дарогі жыцця, да вёскі з дарогай праз жыта:

*Я зведаў нямала дарог
І ўсе палюбіў іх нібы та
Але без адной сыле змог –
Дарогі праз жыта.
Маленства, як воблак, сплыло,
І колькі ўсяго перажыта!
А я ўсё шукаю сяло
З дарогай праз жыта.
Мне кажуць: “Душу не трывож –
Цяпер там асфальт бескапытны”,
А памяць бяжыць басанож
Дарогай праз жыта.*

Вобраз малой радзімы – невялічкая пясчынка ў акіяне чалавечага сусвету, але менавіта ён дапамагае чалавеку выстаяць і захаваць годнасць перад тварам зменлівага лёсу. Ён – той патаемны куток людскай душы, у які не дадзена зазірнуць нікому, акрамя самога чалавека. І гэтую глыбокую думку, выказаную ў вершы, пацвярджае Алег Лойка: *І што б я быў для чалавецтва, калі б не гэтая дарога, якая ў свет шырокі ўеца адсюль – з бацькоўскага парога.*

Больш глыбокаму і поўнаму раскрыццю вобраза дарогі дапамагаюць разнастайныя кантэкставыя сітуацыі, у межах якіх слова набывае той ці іншы сэнс. “Спадарожнікамі” субстантыва *дарога* могуць быць самыя розныя лексічныя адзінкі: *Сыноўня дарога, якая пачалася ля парога, губляецца у вогнішчы гадоў.* (А. Сербантовіч); *Шчасце – вера, а твая дарога – вечна тупікі ды тупікі* (Н. Мацяш); *І зноўку сніцца мне дарога на лапіку чужой вясны* (Т. Бондар); *Я зноў зялёнай магіі дарог душою падарожніка прадаўся* (Г. Бурайкін); *Дарога лёсу лініяй скразной лягла праз поле ранишніх надзей* (З. Марозаў); *І я стаю на скрыжаванні сваіх пісьменніцкіх дарог* (Я. Колас); *Вершы мае – на галгофу дарога* (С. Законнікаў); *Бачыў полымя бітваў, сувоі дарог* (В. Лукша); *Развязаўшы вузлы дарог, зноў вярнуся на родны парог* (Я. Мальчэўская); *Я ў одуле горкім на ўскраі стаю дарог, летуценняў, сядоў* (М. Мятліцкі).

Метафарычная формула “дарога, шлях – гэта жыццё” ўключае ў свой склад розныя фрэймавыя паказчыкі, якія адлюстроўваюць імклінасць, паспелінасць, пачатак і завяршэнне жыцця, яго незваротнасць, шырыню і вузкасць, цяжкасць і легкасць. У канцэпце дарогі выражаецца амбівалентнасць жыццёвага шляху, які можа быць зорным, прасторным, свабодным, светлым, агністым, слынным, слаўным, надзейным, іраічным, доблесным, пачэсным, шчаслівым, а яшчэ – суровым, цяжкім, горкім, самотным, сумным, жорсткім, згубным, цяжкім і інш.

Амбівалентнасць канцэпту дарогі ярка выяўляецца ў апазіцыі “жыццё – смерць”. Дарога – своеасаблівы медыятар жыццёвай і смяротнай сфер, рэальнага і пазарэальнага свету: *Падрастаючы ж, паступова спазнаём, што ёсць не толькі пачатак, але і канец жыццёвай дарогі* (З. Прыгодзіч); *Звярнула ў бездань жыцця дарога, сціхае спеў... Узнёсла марыў, задумаў многа – ды не паспеў...* (С. Давідовіч); *Яшчэ не скончана дарога і хочаш думаць аб зямным. Не пакідай мяне, трывога, будзь спадарожнікам маім* (А. Пысін). Адыход чалавека з жыцця, які ўяўляецца як шлях у іншы свет, рэпрэзентуецца ў фразеалагічных зваротах *праводзіць у апошнюю дарогу (апошні шлях), скончыць свой зямны шлях.*

Усе маркеры і моўныя паказчыкі спецыфікі жыццёвай дарогі працуюць на тое, каб знайсці ўніверсальную формулу быцця і адлюстраваць яго ва ўсіх магчымых вымярэннях. Таму ў невялікіх памеры мастацкіх дыскурсах часам ужываецца некалькі “дарожных” метафар, кожная з якіх акцэнтуюе ўвагу на тых ці іншых жыццёвых абставінах: *Час прыйшоў усё як след узважыць, што змог зрабіць, чаго яшчэ не змог, і колькі заўтра перад намі ляжа няходжаных гасцінцаў і дарог* (С. Грахоўскі); *Так ішло жыццё цёткі Амелі і яе*

пляменніка па адных **каляінах**, па адных **сцежках** (Р. Сабаленка); *Прастор мой любові, неабдымны, чарга нясходжаных пуцін, узор лясоў у даях дымных, шнуры жыццёвых каляін* (М. Хведаровіч); *Светлымі вясновымі сцяжынамі, даллю неабсяжнай палявой, – я прайшоў жывымі каляінамі радасці і гордасці людской* (К. Кірэенка). Выкарыстанне дэмінітуўных форм *дарожка*, *дарожанька*, *сцежачка* ўтрымлівае канататыўны змест, звязаны перш за ўсё з неабходнасцю беражлівых, клапацілівых, уважлівых, прыхільных адносін да жыцця чалавека: *Ой вы, дарожанькі людскія, пуціны вузкія, крывыя!* (Я. Колас); *Новыя далі адкрыліся вачам Янкі, новыя дарожкі і сцежкі* (З. Бядуля); *Мы не чакаем сцежачкі гладкай, без каляін, без ухабаў* (В. Вітка).

Такім чынам, у беларускім мастацкім дыскурсе шырока пададзены другасныя намінацыі жыцця

чалавека. Метафарычную мадэль “дарога – жыццёвы шлях” можна лічыць не толькі ўніверсальным вобразам, але і спосабам мыслення чалавека, дзякуючы чаму фундаментальныя прынцыпы быцця і яго найбольш агульныя сутнасці і катэгорыі набываюць своеасаблівую рэальнасць і наглядна-пачуццёвую канкрэтыку. У залежнасці ад актуалізацыі той ці іншай прыкметы жыццёвага шляху ў працэсе метафарызацыі ўключаюцца субстантывы *дарога*, *сцежка*, *сцяжына* (*сцяжынка*), *пуціна*, *пуцявіна*, *бальшак*, *каляя*, *каляіна*, *гасцінец* і інш. Усе яны выражаюць асноўную ідэю жыццёвага шляху, абазначаную маркерамі руху, лучнасці, перамяшчэння і часовасці.

Васіль СТАРЫЧОНАК,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Нашы прозвішчы

ОНИМЫ ЛІТАРАТУРАЗНАУЦАЎ

Заканчэнне. Пачатак у № 4 – 7.

Пяткевіч (Аляксей) – форма бацькаймення ад антрапоніма *Петка* (*Пецька*) з акцэнтаваннем фарманта *-евіч* і семантыкай ‘нашчадак Петкі’ (*Пятк-евіч*). ФП: *Пётр – Пеця – Пецька – Петка – Петкавіч – Пяткевіч*. Форма *Пяткевіч* узнікла не без уплыву польскай мовы (‘ке- на месцы *-ка-*, як і *кепка* ‘дрэнна’).

Рабкевіч (Валянцін) – форма бацькаймення з фармантам *-евіч* ад антрапоніма *Рабко* (*Рабк-евіч*) і семантыкай ‘нашчадак’. ФП: *рабы* (‘з рабаціннем, з плямамі, не аднаго колеру, пярэсты’) – *Рабко – Рабкевіч*.

Рагуля (Аляксей) – семантычны вытвор ад апелятыва *рагуля* – ад *рогі* (*рагаты*) з суфіксам *-ул-я* – з семантыкай ‘прадмет, які мае разгалінаванне ў выглядзе рагоў’; у маўленні сялян – ‘ласкавае найменне каровы’: *рагуля* (ад *рогі*); як і *красуля* (ад *краса* ‘прыгажосць’). ФП: *рогі – рагаты – рагуля – Рагуля* (мянушка асобы з частым у яе маўленні словам *рагуля*, пазней прозвішча).

Саверчанка (Іван) – вытвор з суфіксам *-анка* ад антрапоніма *Саверка* з семантыкай ‘нашчадак названай асобы’. ФП: *Саверый* (імя) – *Саверка – Саверчанка* (чаргаванне *к / ч*).

Саламевіч (Янка) – форма бацькаймення ад антрапоніма *Саламея* з акцэнтаваннем фарманта *-евіч* і семантыкай ‘нашчадак названай асобы’ (*Саламеј-евіч – Саламевіч*). Носьбіт гэтага прозвішча – Янка Саламевіч – выводзіў сваё найменне ад *Салома* (гл.: Роднае слова, 2013, № 10, с. 10, гутарка з Аксанай Спрынчан). Але ў такім разе

была б форма *Саламавіч*, а не *Саламевіч*). Найменне *Саламея* падаецца ў рубрыцы “Асабовыя уласныя імёны” “Арфаграфічнага слоўніка беларускай мовы” (Мінск: Радыёла-плюс, 2010).

Смыкоўская (Валянціна) – мажлівае ўтварэнне з суфіксам *-оўск-* ад: 1) тапоніма *Смыкі* (*Смык-оўская*); 2) ад антрапоніма *Смык* з семантыкай шляхетнасці, прэстыжнасці (*Смык-оўская*). ФП: *смык – Смык* (мянушка, пазней прозвішча) – *Смыкоўскі (-ая)*. Або: *Смыкі* ‘паселішча’ – *Смыкоўскі (-ая)* ‘з паселішча *Смыкі*’.

Станюта (Аляксандр) – вытвор з суфіксам *-ют-а* ад антрапоніма *Стань* з семантыкай ‘нашчадак названай асобы’ (*Стан-юта*). ФП: *Станіслаў – Стань – Станюта*.

Сямёнава (Ала) – прыметнікавая форма з фармантам *-ава* ад антрапоніма *Сямён* з семантыкай ‘нашчадак (дачка) Сямёна’: *Сямён – Сямён-ава*.

Тычка (Галіна) – семантычны вытвор ад апелятыва *тычка* ‘шост, які ставіцца, каб абазначыць дарогу, межы зямельных участкаў і пад.’. ФП: *тычка* (‘шост’) – *Тычка* (мянушка, пазней прозвішча).

Тычына (Міхась) – семантычны вытвор ад апелятыва *тычына* ‘вялікая палка; шост’. ФП: *тычына* (‘палка, шост’) – *Тычына* (мянушка высокага тонкага чалавека, пазней прозвішча).

Усікаў (Якуб) – вытвор з суфіксам прыналежнасці *-аў* ад антрапоніма *Усік* – *Усік-аў* з семантыкай ‘нашчадак’, ‘з сям’і *Усіка*’. ФП: *ус (вус) – усік – Усік – Усікаў*.

Заканчэнне на с. 48.